

Marcin Żukowski

Budżet partii komunistycznej (planowanie, wydatki, kontrola) na przykładzie PZPR

Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR) zajmuje w historii Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej szczególne miejsce. Była partią masową i jednocześnie rdzeniem komunistycznego systemu politycznego. Stanowiła część dużej rodziny partii „nowego typu”, które u progu lat osiemdziesiątych rządziły w 24 krajach Europy, Azji, Afryki i Ameryki Środkowej. Łącznie kontrolowały ponad 1/4 powierzchni lądowej ziemi, co pozwalało im mieć bezpośredni wpływ na życie aż 39,7 proc. całej populacji¹. W roku 1980 PZPR liczyła ponad 3 mln członków, co stanowiło ok. 8,5 proc. ludności kraju². Jej aparat (etatowi pracownicy polityczni – duża i zhierarchizowana grupa społeczna) był rzeczywistym centrum decyzyjnym kraju. W 1948 r. w komitetach wojewódzkich (KW) przygotowywano etaty dla 1774 osób. W samym Komitecie Centralnym (KC) miało zostać zatrudnionych 800 ludzi. W 1953 r. w całej partii preliminowano 20 672 etaty (obsadzono 18 978). W KC od 1949 r. zatrudnienie zwiększono do stanu 1033 (przewidywano 1180 osób). Na poziomie KW faktycznie przyjęto do pracy 3606 osób (planowano 3764) i dopuszczano możliwość zwiększenia zatrudnienia w tej grupie w 1954 r. do 3808 etatów. W 1954 r. zatrudniono 19 154 osoby, w tym na stanowiskach politycznych 13 730. W 1956 r. aparat liczył 18 937 osób, przy preliminowanym zatrudnieniu 20 166. W 1969 r. zatrudniano 8464 pracowników politycznych i 4672 technicznych (łącznie 13 136). W 1970 r. planowano, że będzie zatrudnionych 13 226 osób. Na koniec 1972 r. rzeczywiste zatrudnienie (pracownicy polityczni i techniczni) wynosiło 13 195 osób (przewidywano etaty dla 13 799). W drugiej połowie 1983 r. pracownikami PZPR było już 20 240 osób (13 167 politycznych), a na 1986 r. planowano, że będą zatrudnione 20 772 osoby³. W 1983 r. (czyli po odpływie ok. 1/3 członków według ewidencji z 1980 r.) pracownicy polityczni (tzw. partia wewnętrzna) stanowili ok. 0,6 proc. wszystkich członków PZPR.

Dla porównania dodam, że w 1981 r. Stowarzyszenie Prawników Polskich liczyło ok. 20 tys. członków, a w 1984 r. w radach narodowych zasiadało 110 428 radnych

¹ M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego. Od potęgi do upadku 1939–1991*, Poznań 2016, s. 604.

² W 1978 r. PRL miała ponad 35 mln obywateli – w 1946 r. ok. 23,6 mln (*Podstawy nauk politycznych*, red. A. Bodnar, Warszawa 1977, s. 353; *Rocznik Statystyczny 1980*, Warszawa 1981, s. 29).

³ A. Friszke, *Próba portretu zbiorowego aparatu partyjnego [w:] PZPR jako machina władzy*, red. D. Stola, K. Persak, Warszawa 2012, s. 59; M. Żukowski, *Finansowe i ideologiczne znaczenie składek członkowskich w partiach komunistycznych (Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego i Polska Zjednoczona Partia Robotnicza)*, „Dzieje Najnowsze” 2015, nr 1, s. 90–92.

(ok. 45 proc. z nich należało do PZPR)⁴. W 1989 r. Socjalistyczna Partia Jedności Niemiec (SED), licząca wówczas ok. 2,3 mln członków, zatrudniała ok. 44 tys. pracowników⁵, czyli blisko 2 proc. ogólnej liczby członków partii.

PZPR jak każda partia władzy⁶ dążyła do kontrolowania możliwie dużej części życia publicznego. Jej kierownicza rola w państwie była fundamentalną zasadą rządów i ówczesnego systemu politycznego. Za suwerenne podmioty nie można natomiast uznać istniejących w PRL stronnictw satelickich. Zostały one podporządkowane komunistom i do 1989 r. mniej lub bardziej aktywnie wykonywały polecenia PZPR⁷.

Ze względu na niezwykle znaczenie PZPR dla najnowszych dziejów Polski i jej międzynarodowe koneksje poznanie mechanizmów funkcjonowania tego ugrupowania powinno umożliwić lepsze zrozumienie samej partii, systemu rządów komunistycznych oraz procesów politycznych w PRL. Wciąż warto prowadzić badania nad partiami komunistycznymi. Jednym ze słabiej rozpoznanych obszarów funkcjonowania PZPR są mechanizmy jej finansowania. W opracowaniach z okresu Polski Ludowej do partii komunistycznej z założenia odnoszono się wyłącznie pozytywnie i wspomniane kwestie w nich pomijano. Niestety w państwach bloku wschodniego obiektywne badania historyczne nad dziejami partii w nich rządzących były zablokowane. Cenzorzy, pracownicy właściwych wydziałów KC PZPR i zaufani historycy pilnowali, aby na oficjalnym rynku wydawniczym nie pojawiały się publikacje mogące rzucić cień na dzieje ruchu komunistycznego. Ponadto, co nie jest bez znaczenia, współczesne publikacje na temat PZPR mogą mieć znaczenie nie tylko dla stosunkowo nielicznej grupy profesjonalnych badaczy⁸.

Finanse partii politycznych zależą od źródeł, z których partie polityczne czerpią środki niezbędne dla utrzymania i funkcjonowania struktury organizacyjnej⁹. Dzięki analizom transferów pieniędzy można ustalić priorytety partii i to, jak z biegiem lat ulegały one zmianom. Badanie wydatków ma na celu oszacowanie materialnych kosztów utrzymania PZPR, pogłębienie wiedzy na temat działania i charakteru tej partii oraz wyjaśnienie mechanizmów łączących partię z państwem.

W mojej ocenie finansami PZPR zarządzano starannie, a dobrze zachowana dokumentacja pozwala odtworzyć, jak ten proces się kształtował i jakie wprowadzano w nim zmiany. W literaturze przedmiotu przyjmuje się, choć z pewnymi zastrzeżeniami, że dane finansowe partii komunistycznych są wiarygodne¹⁰. Naturalnie przy

⁴ *Rocznik Statystyczny 1985*, Warszawa 1986, s. 29, 30.

⁵ *Unabhängige Kommission zur Überprüfung des Vermögens der Parteien und Massenorganisationen der DDR*, Bonn 1998, s. 77.

⁶ A. Paczkowski, *Wstęp* [w:] *Centrum władzy w Polsce 1948–1970*, red. A. Paczkowski, Warszawa 2003, s. 8.

⁷ W. Gomułka, *Pamiętniki*, t. 2, red. A. Werblan, Warszawa 1994, s. 377; J. Wrona, *System polityczny w Polsce 1944–1950. Miejsce – funkcje – relacje partii politycznych w warunkach budowy i utrwalania systemu totalitarnego*, Lublin 1995, s. 19–21.

⁸ Badania socjologiczne wykazują, że tzw. wiedza powszechna na temat PZPR jest dosyć powierzchowna i oparta na różnych stereotypach (np. *Pamięć po PZPR. W pięćdziesiątą rocznicę powstania Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*, Warszawa 1998, s. 2–8).

⁹ *Encyklopedia politologii*, t. 3, red. M. Żmigrodzki, Kraków 1999, s. 51.

¹⁰ E. Belova, V. Lazarev, *Funding Loyalty. The Economics of the Communist Party*, Yale 2013, s. 36–37.

tak dużej ilości danych, opracowywanych na różnych poziomach hierarchii partyjnej, nie można wykluczyć, iż pojawiły się jakieś błędy szczegółowe. Istotne jest także to, że w dokumentach finansowych nie stosowano tzw. nowomowy. Posługiwano się językiem biurokratycznym z zachowaniem stylu kancelaryjnego. Nie modyfikowano znaczenia zwykłych słów, tak by były zgodne z ideologicznymi nakazami¹¹. W tych materiałach odbiorcy nie narzuca się ideologicznej nomenklatury. Służyły one do tego, aby rzetelnie i możliwie lapidarnie przekazać władzom partii bardzo ważne informacje dotyczące jej funkcjonowania oraz organizacyjnych powiązań z państwem.

Poniżej przedstawię, jak PZPR konstruowała swój budżet i pozyskiwała finanse polityczne oraz jakie były kategorie wydatków. Budżet jest systematycznym zestawieniem zaplanowanych dochodów i wydatków na przewidziany okres¹². Przez pojęcie finansów politycznych rozumiem środki, które wykorzystywano na szeroko rozumiane funkcjonowanie partii. Należy bowiem pamiętać, że brak dostępu do pieniędzy lub niedostateczna ich ilość znacznie redukuje szanse na efektywne prowadzenie działalności politycznej. Protoplaści komunistów wagę tego problemu dostrzegali już w publikacjach wydawanych w połowie wieku XIX¹³.

Aby dokładnie poznać sposób finansowania PZPR, należy prowadzić badania komparatywne. W tym celu wybrałem Komunistyczną Partię Związku Radzieckiego i SED (na której skupię się w mniejszym stopniu). Odnośnie do partii bolszewików trzeba podkreślić, że partia ta już od początku XX w. stanowiła punkt odniesienia dla komunistów działających na całym świecie¹⁴. W tekstach tzw. historyków partyjnych proces intelektualnego i organizacyjnego uzależniania się komunistów polskich od Moskwy niekiedy nazywano bolszewizacją partii i datowano na lata 1919–1943, tj. okres istnienia III Międzynarodówki. W tym ujęciu ów proces trwał niemal od czasu, gdy powstała Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy¹⁵. PZPR działała w cieniu KPZR i pod jej kontrolą – siłą rzeczy przejmowała też od niej niektóre rozwiązania.

Analizując sposób finansowania PZPR, trzeba pamiętać o tym, że nie istniały wówczas w Polsce kompleksowe normatywy, które wszechstronnie regulowałyby funkcjonowanie partii politycznych. Było to zamierzone, gdyż ułatwiałoby komunistom sprawowanie władzy, pozwalało kształtować i kontrolować powojenny system polityczny w Polsce¹⁶.

¹¹ M. Głowiński, *Czy nowa polszczyzna?*, „Polityka” 1980, nr 25; K. Kosiński, *Logokracja. Szkolna „wirtualna rzeczywistość” w czasach Polski Ludowej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1999, R. 43, nr 4, s. 191.

¹² *Encyklopedia biznesu*, t. 1, red. W. Pomykała, Warszawa 1995, s. 135.

¹³ F. Engels, *Niedawny proces w Kolonii* [w:] K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. 8, Warszawa 1964, s. 452.

¹⁴ A. Thorpe, *The British Communist Party and Moscow 1920–1943*, Manchester 2000, s. 44; O. Uliánova, E. Fediakova, *Aspects of Financial Aid to Chilean Communism from the USSR Communist Party during the Cold War*, „Estudios Públicos” 1998, nr 72, s. 8–10; J. Holzer, *Komunizm w Europie. Dzieje ruchu i systemu władzy*, Warszawa 2000, s. 22–23.

¹⁵ S. Dziabała, *Struktura i zasady organizacyjne PZPR* [w:] *PZPR (1948–1978)*, red. A. Dobieszewski, J.W. Gołębiowski, Warszawa 1978, s. 139, 142.

¹⁶ Rozwinięcie tej myśli i analiza prawno-historyczna kształtowania systemu politycznego w Polsce po 1944 r. – M. Żukowski, *Finansowanie partii komunistycznych (wybrane aspekty)* [w:] *Państwo, prawo, społeczeństwo*, red. K. Rokicki, Warszawa 2016.

Procedura tworzenia budżetu i jego kontrola

Podzielałam pogląd Eugenii Belovej i Valery'ego Lazareva, że w kwestiach dotyczących pieniędzy w partiach komunistycznych tajemnica łączyła się z jawnością¹⁷. Z jednej strony tworzenie dokumentów wymagało udziału znacznej liczby osób. Zbieranie danych, ich systematyzacja i opracowanie przebiegały „z dołu do góry” w hierarchicznej strukturze partii. Mnogość szczegółów, które trzeba było zgromadzić i poddać wielostopniowej analizie na poziomie danych elementarnych, wymagała zaangażowania wielu ludzi. Natomiast opracowanie pełnych danych, zatwierdzenie całego budżetu, kontrola jego wykonania i decyzje dotyczące dystrybucji pieniędzy odbywały się w odwrotnym kierunku, „z góry na dół”¹⁸. Procedury wymagały dysponowania licznym i zdyscyplinowanym personelem, ale cząstkowe dane były rozproszone i izolowane od siebie, oprócz poziomu centralnego. Dokumentację finansową można porównać do puzzli, dla których jedynym miejscem ich sensownego ułożenia było KC. Dlatego pełną wiedzę o przepływie środków miało niewiele osób. Pisma wymieniane między komitetami regionalnymi a centralą były niejawne, a prawo, by się z taką dokumentacją zapoznać, przysługiwało niewielu pracownikom partii. Sekretarze poszczególnych komitetów nie znali materiałów dotyczących innych jednostek tego typu. Tak ścisła tajność sugerowałaby, że w dokumentach przekazywano informacje prawdziwe. Są to ważne i niezamierzone świadectwa działalności ludzi partii¹⁹. Stosowano w nich formuły zrozumiałe tylko dla wtajemniczonych, a niedostępne dla opinii publicznej ani dla przyszłych – niezależnych od partii – badaczy. W kontekście wiarygodności materiałów źródłowych należy podkreślić pewną kwestię. PZPR stanowiła dużą, hierarchiczną i biurokratyczną strukturę. Komitety terenowe z oczywistych powodów były zainteresowane, aby swoją działalność prezentować przełożonym w jak najlepszym świetle oraz bagatelizować ewentualne uchybienia²⁰. Dlatego niektórzy sekretarze mogli mieć pokusę, aby fałszować sprawozdawczość. Wydaje się, że pewne możliwości w tym zakresie istniały np. przy okazji podawania odsetka osób płacących systematycznie składki członkowskie. Jednak kontrolerzy z jednostek nadrzędnych byli wyczuleni na takie praktyki, a manipulowanie danymi nie było zadaniem łatwym.

W Polsce zasady i procedury obowiązujące w gospodarce finansowej wypracowywano w ciągu kilku pierwszych powojennych lat. Oparto je na rozwiązaniach stosowanych w partii bolszewików i PPR²¹. Do 1950 r. można mówić o dużej dynamice

¹⁷ E. Belova, V. Lazarev, *Funding loyalty...*, s. 37.

¹⁸ *Iidem*, *Secret Public Finance: Revenues and Expenditures of the Soviet Communist Party 1938–1965*, „Europe-Asia Studies” 2008, t. 60, nr 3, s. 20; Ō. Atsushi, *The Disintegration of the Communist Party of the Soviet Union*, Glasgow 2005, s. 198.

¹⁹ M. Bloch, *Pochwała historii, czyli o zawodzie historyka*, Warszawa 1962, s. 85–86.

²⁰ J. Tarkowski, *Socjologia świata polityki. Patroni i klienci*, t. 2, Warszawa 1994, s. 46–54; Relacja Tadeusza Fiszbacha z 14 X 2014 r., w zbiorach autora.

²¹ *Ustaw Komunistycznej Partii Sowieckiego Sojuza*, Moskwa 1961, s. 30; Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), KW PPR, 2598/19 Instrukcja organizacyjna dla organizacji partyjnych na wyzwolonych terenach Polski (KC PPR), 10 X 1944 r., k. 2–15; *ibidem*, 2598/4, Protokół Komisji Rewizyjnej, 10 V 1947 r., k. 3.

w tym zakresie²², co wynikało z tego, że skupiano się na „zjednoczeniu” z Polską Partią Socjalistyczną (PPS), rozbudowie partii i zwiększaniu liczby etatowych pracowników. Praktyki postępowania dopiero wypracowywano, a PZPR, jak każda partia władzy, na wielu działała niczym magnes.

Od początku lat pięćdziesiątych do Października '56 udoskonalono gospodarkę finansową PZPR – udało się zwiększyć ściągalność składek członkowskich, co uważano za duży sukces organizacyjny. Po głębokim kryzysie wywołanym wydarzeniami z 1956 r. sytuacja wolno, ale systematycznie się poprawiała, choć do 1962 r. dotacja z budżetu państwa stanowiła aż 70 proc. ogólnej sumy rejestrowanych dochodów (w 1972 r. było to już tylko 29,3 proc.²³, czyli 2,4 razy mniej). Wspomniany kryzys polegał na tym, że nie uchwalono, po raz pierwszy w dziejach PZPR, budżetu. Komitety wojewódzkie zostały wówczas zmuszone do pracy na podstawie prowizoriów budżetowych oraz sporządzanych *ad hoc* instrukcji KC²⁴. Po uspokojeniu sytuacji politycznej w kraju i w partii, pod koniec rządów Gomułki, po raz pierwszy w historii udało się zebrać składki w kwocie przewyższającej dotację z budżetu. Po raz drugi i ostatni zdarzyło się to w latach 1979–1980. Potem sytuacja pogorszyła się do tego stopnia, że w latach 1981–1982 i 1987–1989 nie udało się skonstruować stabilnego budżetu partii – aktualizowano go na bieżąco w ciągu roku. Wpływy ze składek członkowskich wyniosły zaledwie kilka procent tego, co zakładano²⁵.

Najważniejszym dokumentem finansowym partii był preliminarz budżetowy, w którym określano całą gospodarkę finansową ugrupowania. Opracowywano go we wszystkich jednostkach budżetowych PZPR: komitetach wojewódzkich, centralnych szkołach partyjnych (Wyższa Szkoła Nauk Społecznych, później Akademia Nauk Społecznych), ośrodkach wypoczynkowych partii (Centralna Baza Wypoczynkowa) i Komitecie Centralnym. Na podstawie preliminarzy jednostek budżetowych tworzone zbiorczy preliminarz dla całej PZPR. Dokumenty te były niejawne. Według szacunków Dariusza Stoli wgląd do nich miała grupa stanowiąca zaledwie 0,1 proc. członków partii²⁶ – osoby obdarzone przez władze partii dużym zaufaniem. To bardzo wąskie grono decydowało o transferach wielkich sum. Nadzór merytoryczny nad działalnością finansową sprawował kierownik Wydziału Ogólnego KC. Głównym celem funkcjonowania wydziału, który istniał od 1948 r., były zabezpieczenie materiałowych i finansowych warunków działalności partii oraz opieka socjalna nad etatowymi pracownikami PZPR. Od 14 maja 1985 r. do stycznia 1990 r. jednostka ta funkcjonowała jako Wydział Gospodarki Wewnętrzpartyjnej²⁷. W poszczególnych województwach pieczę nad finansami sprawowali tamtejsi kierownicy wydziałów ogólnych. Projekty budżetów na posiedzeniach

²² D. Stola, *Finanse PZPR* [w:] *Centrum władzy w Polsce 1948–1970...*, s. 95.

²³ *Idem*, *Partia i jej finanse* [w:] *PZPR jako machina...*, s. 43; *idem*, *Złote lata...*, s. 57 (aneks).

²⁴ APG, KW PZPR, 2384/10821, Sprawozdanie z działalności finansowo-gospodarczej Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Gdańsku za 1957 r., 20 I 1958 r., k. 5.

²⁵ D. Stola, *Finanse PZPR w jej ostatnich latach*, „Więź” 2000, nr 3, s. 134; M. Żukowski, *Finansowe i ideologiczne...*, s. 103–104.

²⁶ D. Stola, *Wielki majątek, którego nigdy nie było*, „Rzeczpospolita”, 17 III 1997.

²⁷ A. Kochański, *Obsada personalna kierownictwa wydziałów i innych jednostek organizacyjnych KC PZPR w latach 1948–1990* [w:] *Informator o strukturze i obsadzie personalnej centralnego aparatu PZPR 1948–1990*, red. K. Persak, Warszawa 2000, s. 100, 114, 122.

zatwierdzały egzekutywy KW (dla KW), kolegium rektorskie (dla WSNS) i kierownictwo Wydziału Ogólnego KC (dla Centralnej Bazy Wypoczynkowej)²⁸. Przesłany z KW preliminarz analizowano w Wydziale Ogólnym KC. Zajmowali się tym członkowie Komisji Budżetowej pod przewodnictwem jednego z sekretarzy KC. Jej członkowie odpowiadali za realizację całego budżetu partii. Ze względu na znaczenie podejmowanych problemów Komisja Budżetowa, podobnie jak w KPZR, miała charakter stały²⁹. Była ważnym ogniwem w łańcuchu decyzyjnym PZPR, a jej rangę podnosiło również to, że członkowie komisji opracowywali budżet jednostkowy samego KC.

W wyniku analiz i porównań poszczególnych preliminarzy zazwyczaj redukowano wydatki proponowane przez poszczególne jednostki organizacyjne. Jednak, co należy uwypuklić, zmiany nie były radykalne, raczej kosmetyczne. Zilustruję to na przykładzie z przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. W 1969 r. wstępnie założono, że wydatki wyniosą 868 399 tys. zł, ale członkowie komisji obniżyli tę kwotę o 9 179 tys. zł, tj. do 859 160 tys. zł³⁰. W skali budżetu PZPR była to suma niewielka, gdyż redukcja wyniosła zaledwie 1 proc. Nieco większe korekty też się zdarzały, ale wciąż były niespecjalnie dotkliwe dla poszczególnych komitetów – w 1971 r. planowane wydatki zmniejszono o 3,2 proc., a dziewięć lat później o 4,4 proc.³¹

Tak opracowany dokument przesyłano do Sekretariatu KC (w latach 1950–1953 budżet zatwierdzano w Sekretariacie Biura Organizacyjnego KC), który z zasady nie wносił własnych poprawek, przyjmując dokument w formie przygotowanej przez Komisję Budżetową. Zatwierdzony preliminarz przesyłano do KW, a pracownicy Wydziału Ogólnego KC dzielili całość między wszystkie jednostki budżetowe. W KW nad realizacją budżetu czuwali kierownik i zastępca Wydziału Ogólnego. W instancjach wojewódzkich odpowiedzialność ponosili I sekretarze i kierownicy wydziałów ogólnych, w WSNS rektor i dyrektor Działu Finansowo-Administracyjnego, a w Centralnej Bazie Wypoczynkowej zastępca kierownika Wydziału Ogólnego KC (za pośrednictwem pracowników Sektora Socjalnego Wydziału Ogólnego KC).

Sumami przewidzianymi w preliminarzu dysponował KW, który co miesiąc przelewał na właściwe konta subwencje dla podległych komitetów. W dokumentacji nazywano to obsługą finansową instancji terenowych stopnia podstawowego. Komitetom niższego rzędu bezwzględnie zakazywano zaciągania jakichkolwiek pożyczek. Do siódmego dnia każdego miesiąca z podległych komitetów powiatowych (KP) i komitetów miejskich (KM) do KW miały trafiać sprawozdania finansowe z poprzedniego okresu rozliczeniowego (miesiąca) – musiały zostać pisemnie zatwierdzone przez Komisję Rewizyjną i I sekretarza danego komitetu³². Dokumenty te należało starannie opracować

²⁸ APG, 2384/19890, Instrukcja służbowa w sprawie zasad gospodarki finansowo-budżetowej PZPR, [grudzień 1983 r.], k. 3, 5–7.

²⁹ B. Bażanow, *Byłem sekretarzem Stalina*, Warszawa 1985, s. 21.

³⁰ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), KC PZPR, VII/27, Protokół posiedzenia sekretariatu KC [PZPR], 15 I 1969 r., k. 2, 4. Komisja obradowała w składzie Edward Babich, Tadeusz Wrębiak, Stanisław Mleczko i Bolesław Bendek.

³¹ D. Stola, *Złote lata PZPR...*, s. 9.

³² Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APBy), KW PZPR, 1935/4661, Omówienie preliminarza budżetowego, [1950 r.], k. 69.

i przesłać na czas. Jeśli sprawozdania nie przygotowano lub niewłaściwie je wypełniono, groziło to nawet wstrzymaniem wypłaty subwencji z KW. Jeśli I sekretarz KP nie spełnił tego obowiązku, mógł ponieść konsekwencje dyscyplinarne i raczej nie pomagało to w dalszej karierze.

Wykonywanie preliminarza przez podstawowe jednostki organizacyjne kontrolowano za pomocą wspomnianych sprawozdań, które z KW przesyłano Wydziałowi Ogólnemu KC do kontroli. Sprawdzano aktualne dochody i porównywano wydatki realne z zaplanowanymi. Dzięki temu partyjna centrala była na bieżąco informowana i miała pełną wiedzę o tym, jak radzą sobie z wykonaniem budżetu poszczególne komitety. Dodatkowym zabezpieczeniem były kontrole prowadzone przez rachmistrzów z KW oraz Biura Inspekcji Finansowo-Gospodarczej KC. Starano się sprawdzić jak najwięcej jednostek organizacyjnych. W pierwszym roku rządów Edwarda Gierka zespół rewidentów skontrolował aż siedemnaście KW, dwa KM miast wydzielonych i Centralną Szkołę Partyjną. Ponadto dokonali oni analizy dokumentacji finansowej Zarządu Głównego Związku Młodzieży Socjalistycznej³³. Nie wykryli jednak istotnych niedociągnięć organizacyjnych, poważnych braków w prowadzonej dokumentacji bądź malwersacji finansowych. Ponadto korzystano z usług aktywistów partyjnych zatrudnionych w państwowych instytucjach skarbowych. Ich działalność ukrywano przed szeregowymi członkami PZPR. Zadaniem tych ludzi było ustalenie realnych, a nie deklarowanych na zebraniach podstawowych organizacji partyjnych (POP) raz w roku, poborów członków i kandydatów. W miarę możliwości mieli oni też monitorować inkaso składek POP³⁴. Było to szczególnie ważne w przypadku składek członkowskich. W ten sposób sprawdzano prawdomówność członków i kandydatów partii, ich stosunek do obowiązku partyjnego oraz to, jak lokalne władze PZPR zarządzają komitetem.

Po kontroli wojewódzkiej komisji rewizyjnej (WKR) coroczny bilans KW zatwierdzała egzekutywa. Roczne sprawozdania budżetowe, omawiane przez członków egzekutyw KW, miały *de facto* formalny charakter. Nie zamieszczano nawet załączników odnoszących się do tego punktu obrad, który wcale nie był najważniejszy, na co wskazuje analiza zachowanych protokołów³⁵. Przed skierowaniem całości dokumentacji do akceptacji Sekretariatu KC materiał opiniowała Komisja Budżetowa. Następnie – wraz z dokumentacją, do której dołączano opinię Centralnej Komisji Rewizyjnej – przesyłano go do Biura Politycznego KC³⁶.

³³ AAN, KC PZPR, XXIX/44, Kontrola i zabezpieczenie prawidłowej realizacji budżetu partii, [1970 r.], k. 76–77.

³⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku (dalej: AIPN Gd), 437/3, t. 2, Instrukcja Sekretariatu KC PZPR w sprawie wysokości i zasad obliczania składek partyjnych, [1983 r.], k. 1.

³⁵ Na przykład: APG, KW PZPR, 2384/264, Protokół posiedzenia Egzekutywy Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Gdańsku, 10 II 1961 r., k. 97, 101; *ibidem*, 2384/276, Protokół posiedzenia Egzekutywy Komitetu Wojewódzkiego PZPR, 26 I 1962 r., k. 125, 134; *ibidem*, 2384/162, Protokoły posiedzeń Egzekutywy KW [PZPR w Gdańsku], styczeń–lipiec 1949 r., k. 5–20.

³⁶ D. Stola, *Finanse PZPR w jej ostatnich...*, s. 132–149; *idem*, 1989 *et la ruine literale et dialectique du POUP*, „Revue d'études comparatives Est-Ouest” 2000, t. 31, nr 3; *idem*, *Finanse PZPR [w:] Centrum władzy w Polsce 1948–1970...*; *idem*, *Złote lata PZPR: Finanse partii w dekadzie Gierka*, Warszawa 2008, s. 8–13; *idem*, *Wielki majątek...*

Do preliminarza dodawano instrukcję, która stanowiła jeden z ważniejszych dokumentów, w których regulowano gospodarkę finansową PZPR³⁷ – była bardzo pomocna w opracowywaniu preliminarza. Regulowano w niej wydatki, przychody, to, jak należy postępować z zebranymi składkami oraz kto mógł być partnerem finansowym PZPR. W PRL operacje finansowe partii zabezpieczała PKO, w ZSRR natomiast odpowiadał za nie Bank Państwowy (Gosbank)³⁸.

W instrukcji określono większość podstawowych zasad funkcjonowania funduszu socjalnego PZPR. Pozwala to w pewnej mierze odtworzyć źródła finansowania i sposób podziału świadczeń socjalnych. Jeśli chodzi o dochody PZPR, dokument odzwierciedlał zapisy statutowe³⁹. Tym samym pominięto główne źródła finansowania partii, tj. subwencje z budżetu KC (*de facto* darowizny z budżetu PRL), a od 1973 r. Robotniczej Spółdzielni Wydawniczej „Prasa–Książka–Ruch” (RSW) – utworzonej w kwietniu 1947 r. na mocy uchwały Sekretariatu KC PPR⁴⁰. Wówczas była to spółdzielnia osób fizycznych z możliwością przyjmowania osób prawnych. W tej formule funkcjonowała do 1958 r., gdy w KC zdecydowano, że członkami RSW nie mogą być już osoby fizyczne, lecz jedynie PZPR oraz organizacje polityczne i społeczne odwołujące się do marksizmu⁴¹. Od tej pory partia całkowicie kontrolowała spółdzielnię. Znalazło to wyraz w zapisach statutowych, gdzie podkreślano, że celem spółdzielni jest działalność w duchu marksizmu-leninizmu i popularyzowanie programu PZPR⁴². Spółdzielnia nie wybrano oczywiście przypadkowo. RSW była gigantem wydawniczym, agencyjnym, poligraficznym i kolportażowo-handlowym, który miał nawet własny Ośrodek Badań Prasoznawczych. W 1990 r. spółdzielnia dawała pracę 38 561 osobom, w tym 4935 dziennikarzom (12,8 proc.). Dodatkowo na podstawie umów agencyjnych zatrudniano 40 648 sprzedawców „Ruchu”⁴³. RSW *de facto* kontrolowała prasę w PRL, wydając 257 dzienników i czasopism, w jednorazowym nakładzie 25 mln egzemplarzy (aż 87 proc.). RSW była wydawcą 30 proc. wydrukowanych w Polsce Ludowej książek⁴⁴. Pod koniec lat osiemdziesiątych PZPR przechwytywała już ponad 90 proc. zysków RSW, co przy fatalnej sytuacji gospodarczej kraju nie mogło poprawić sytuacji ekonomicznej spółdzielni⁴⁵.

³⁷ Na początku lat osiemdziesiątych w KC status ważniejszych wytycznych miały 23 instrukcje (APG, KW PZPR, 2384/19890, Ważniejsze wytyczne KC z zakresu gospodarki finansowej PZPR, 30 IX 1983 r., k. 29–31; M. Żukowski, *Dokumentacja finansowa Komitetów Wojewódzkich PZPR na przykładzie gdańskiej organizacji partyjnej – Instrukcja do preliminarza budżetowego na 1950 r.*, „Komunizm: System – Ludzie – Dokumentacja” 2012, nr 1, s. 231–233).

³⁸ M. Żukowski, *Finansowa ekonomika Wojewódzkiego Komitetu Polskiej Objedinennoj Raboczej Partii w Gdańsku. Ot organizacji komiteta po reformu gosudarstwiennych finansow w oktjabrze 1950 goda* [w:] „Dokument. Archiw. Istorijs. Sowriemiennost” 2015, nr 15, s. 73; A. Bečka, J. Molesta, *Sprawozdanie z likwidacji majątku byłej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*, Sopot–Warszawa 2001, s. 59.

³⁹ Fundusze partii pochodziły ze składek członkowskich (ich progresję osobnym dokumentem regulowano w KC), danin partyjnych, dochodów z wydawnictw oraz „innych wpływów” (*Statut Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*, Warszawa 1955, s. 125).

⁴⁰ A. Słomkowska, *Prasa w PRL. Szkice historyczne*, Warszawa 1980, s. 239.

⁴¹ AAN, RSW, 5/1, Informacja o działalności RSW „Prasa–Książka–Ruch”, 28 III 1990 r., k. 7.

⁴² *Ibidem*, 5/2, Statut RSW „Prasa–Książka–Ruch”, [styczeń 1973 r.], k. 15.

⁴³ *Raport z likwidacji Robotniczej Spółdzielni Wydawniczej „Prasa–Książka–Ruch”*, red. K. Czabański, Warszawa, s. 15–50.

⁴⁴ D. Stola, *1989 et la ruine literale...*, s. 7.

⁴⁵ AAN, KC PZPR, X/53, Dochody partii według zasilania w latach 1986, 1987, 1988 i planowane na 1989 r., b.d., k. 10.

Mechanizm pozyskiwania pieniędzy ze spółdzielni wydawniczej był niejawnym, stosunkowo prostym, skutecznym i do końca lat osiemdziesiątych wydajnym. O tym, że rząd środkami publicznymi wesprze RSW, zdecydował Sekretariat KC, który według swojego uznania zatwierdzał wysokość wpłat z RSW do budżetu partii i sam jej budżet⁴⁶. Stworzono obieg zamknięty, którego strażnikiem, mechanizmem napędowym i beneficjentem była PZPR.

Powyższe uwagi zilustruję dwoma przykładami z lat siedemdziesiątych. Był to najlepszy okres w historii PZPR. W 1970 r. do budżetu PZPR wpłynęło 1 038 550 350 zł (preliminowano 883 308 tys. zł, czyli plan wykonano w 117,6 proc.). Kolejne pozycje wyglądały następująco: „pozostałość gotówki” – 145 088 693 zł (155,8 proc. planu), składki członkowskie – 518 261 657 zł (123,4 proc.), dotacja z budżetu PRL – 350,2 mln (100 proc.). Był to wynik zadowalający, szczególnie jeśli chodzi o składki, w których przypadku znacznie przekroczono prognozy zawarte w preliminarzu. Fundusz płac (bez innych wynagrodzeń i świadczeń socjalnych) wyniósł wtedy 493 065 449 zł⁴⁷. Wydatki były wyższe niż dochody z tytułu podatku partyjnego i wyniosły 847 183 022 zł (96 proc. planu). Z kolei w bardzo dobrym dla budżetu PZPR roku 1979 wpływy ogółem wyniosły 3 425,4 mln zł, w tym ze składek pozyskano 1 999,2 mln zł (51,9 proc.), a dotacja z RSW była równa 1 628,3 mln zł (46,1 proc.). Wydatki wyniosły natomiast 2 644,6 mln zł, w tym fundusz płac 1 443,8 mln zł (53,3 proc.)⁴⁸. Partia nie mogłaby przez dziesięciolecia funkcjonować z takim rozmachem bez zewnętrznego zasilania w postaci pieniędzy państwowych bądź spółdzielczych.

Podobnie struktura dochodów kształtowała się w innych partiach komunistycznych. Na przykład w SED największe przychody uzyskiwano z podatku dochodowego oraz refundacji z budżetu NRD. Mniejsze znaczenie miały składki członkowskie. Na przykład w 1960 r. ogólny dochód wyniósł 452 314 954 marki NRD, a składki – 108 102 741 marek, co oznacza, że stanowiły tylko 23,8 proc. (w 1977 r. 37,3 proc.)⁴⁹. Fundusz płac w tamtym roku był równy 270 791 710 marek, a zatem ze składek nie można byłoby opłacić pensji etatowych pracowników SED. Warto podkreślić, że w oficjalnych i łatwo dostępnych przed 1990 r. dokumentach partyjnych nie podawano wszystkich źródeł finansowania⁵⁰. W takich publikacjach posługiwano się ogólnikami i typowymi frazami, nie opisując, jak wygląda praktyka.

W literaturze jest utrwalony pogląd, że wojewódzkie organizacje partyjne miały niewielką swobodę przy podejmowaniu decyzji. Działo się tak, ponieważ rozstrzygnięcia zapadały w partyjnej centrali, która wyrażała zgodę (bądź jej nie wyrażała) na wszelkie korekty w preliminarzu. Bez aprobaty KC nie wolno było nikogo zatrudnić bez względu na to, w której grupie zaszeregowania przyjęta osoba miałaby pracować. Władze partyjne zakazały także bieżących prac i remontów, których nie uwzględniono w preliminarzu. Wszelkie prośby o korekty w tym dokumencie należało pisać

⁴⁶ D. Stola, *Finanse PZPR w jej ostatnich latach...*, s. 133.

⁴⁷ AAN, KC PZPR, XXIX/44, *Bilans i rachunek wykonania budżetu PZPR za 1970 r.*, b.d., k. 2, 34.

⁴⁸ D. Stola, *Złote lata PZPR...*, s. 57, 59 (aneks: tab. 1 i 2).

⁴⁹ Obliczenia własne na podstawie zestawienia bilansu wydatków i dochodów SED; *Unabhängige Kommission zur Überprüfung...*, s. 334, 343.

⁵⁰ Na przykład: *Programm und Statut der SED*, Berlin 1976, s. 138; *The Party Statutes of the Communist World* red. W.B. Simons, S. White, Hague 1984, s. 182, 259, 389; *W sprawie budżetu, płac i majątku partii*, „Życie Partii” 1981, nr 4, s. 39–40.

i racjonalnie umotywować⁵¹. Komitety niższego rzędu musiały prosić o zwiększenie liczby zatrudnionych bądź podniesienie miesięcznej subwencji za pośrednictwem KW⁵². Z badań szczegółowych wynika, że dobrze uzasadnione prośby w KC niejednokrotnie rozpatrywano pozytywnie. Podstawowe jednostki organizacyjne mogły więc liczyć na dodatkowe dotacje płynące do ich budżetów *via* KC⁵³.

Do Wydziału Organizacyjnego KC należało opracowanie wykazów etatów i siatki płac dla całego aparatu partyjnego i pracowników technicznych, takich jak mechanicy, kierownicy, palacze czy dozorczy⁵⁴. Procedury związane z finansowaniem PZPR pokazują, jak bardzo była ona zhierarchizowana. Gospodarkę finansową skonstruowano tak, aby wiążące decyzje mogły zapadać tylko w głównej siedzibie partii. Odstępstw od tej reguły nie tolerowano, a winnych nadużyć, w zależności od popełnionego czynu, karano partyjnie, degradowano w hierarchii służbowej bądź delegowano do pracy poza partią.

Partie komunistyczne były podmiotami biurokratycznymi i pewne elementy stosowane w zarządzaniu nimi wykorzystuje się powszechnie. Sądzę, że Komisji Budżetowej i Sekretariatowi KC PZPR można przypisać znaną z teorii zarządzania rolę przywódcy. Polega ona na wytyczaniu celów, mobilizacji zespołu do ich osiągnięcia oraz stworzeniu pracownikom odpowiednich warunków do działania. Tak powinien działać sprawny menedżer i w mojej ocenie tak właśnie funkcjonowała partyjna centrala. Była to praca metodyczna, obliczona na stworzenie dobrego planu, który pozwalał bezproblemowo zarządzać pieniędzmi politycznymi partii, a tym samym umożliwiał jej sprawne działanie.

System informacji wewnętrznej w partiach komunistycznych był bardzo sformalizowany, co dotyczyło również kontroli za pomocą audytów, sprawdzeń wrywkowych i kompleksowych. Szczególnie skupiano się na zbieraniu składek członkowskich i wydatkach. Analizowano ich wysokość i celowość. Warto podkreślić, że w partiach komunistycznych nawoływano do oszczędności i dobrego zarządzania majątkiem⁵⁵. W Polsce instrukcje KC, w których wprost pisano o potrzebie prowadzenia racjonalnej gospodarki finansowej, oszczędności i dbałości o majątek, tworzono od połowy lat czterdziestych. Już wówczas dążono do profesjonalizacji, nakazując organizacjom niższego rzędu, aby zatrudniały wykształconych księgowych. W ówczesnych realiach było to zadanie bardzo trudne. Polecono, aby do lipca 1945 r. w KW i w podległych im komitetach utworzyć trzyosobowe komisje rewizyjne, do których miało należeć m.in. kontrolowanie finansów partii. Równoległe zakazywano zbiórek na rzecz partii bez zgody władz nadrzędnych, a organizacjom partyjnym zabroniono prowadzenia przedsięwzięć dochodowych, takich jak restauracje, młyny, wyszynki itp.⁵⁶ Jakkolwiek

⁵¹ APG, KW PZPR, 2384/18981, Pismo kierownika Wydziału Ogólnego KC PZPR do KW PZPR w Gdańsku, 7 III 1961 r., k. 1–2.

⁵² APBy, KW PZPR, 1935/4661, Omówienie preliminarza budżetowego, [1950 r.], k. 69.

⁵³ D. Magier, *System biurokratyczny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w województwie białkopodlaskim w latach 1975–1990*, Siedlce 2013, s. 122–123.

⁵⁴ AAN, KC PZPR, XXIX/7, Notatka o preliminowanych etatach na rok 1957, k. 2–18.

⁵⁵ Ō. Atsushi, *The Disintegration...*, s. 184.

⁵⁶ APG, KW PPR, 2598/19, Uchwała Komitetu Centralnego PPR w sprawie składek członkowskich i dyscypliny finansowej, [czerwiec 1945 r.], k. 32–33; *ibidem*, Instrukcja o pracy komisji rewizyjnych powiatowych i miejskich komitetów PPR, [marzec 1948 r.], k. 202; APBy, KW PZPR, 1935/4661, Wytyczne do preliminarza budżetowego na rok 1951, b.d., k. 53.

nie wszystkie instrukcje wykonano zadowalająco i na czas, to należy stwierdzić, że już wówczas władze partyjne dążyły do uzyskania pełnej decyzyjności i kontroli. Znaczenie funkcji wewnątrzkontrolnych podkreślono, wpisując Centralną Komisję Rewizyjną do statutu partii w rozdziale dotyczącym centralnych władz PZPR⁵⁷.

W literaturze powtarza się pogląd, że przyjęte w partiach komunistycznych procedury kontrolne były relatywnie skuteczne⁵⁸. Koncentrując się na sprawozdaniach, partyjni audytorzy starali się ujawniać przypadki, gdy ludzie partii nieodpowiednio obchodzili się z jej środkami finansowymi. Wyprowadzanie majątku partyjnego znacznie utrudniono, a wobec winnych nieprawidłowości, nadużyć i zwykłych złodziei stosowano kary partyjne. Znane są przypadki, gdy za defraudację wyrzucano z KPZR, a jednocześnie sprawę kierowano do prokuratury powszechnej – sprawa znajdowała finał w sądzie, oskarżony zaś na wiele lat trafiał do więzienia. Taki los w latach pięćdziesiątych spotkał np. pracownika technicznego komitetu w Kujbyszewie, który sprzeniewierzył 19 tys. rub., za co trafił do więzienia na czternaście lat. W 1952 r. działacz z Pawłodaru przywłaszczył sobie 16 200 rub. Za ten czyn sąd skonfiskował mu cały majątek i osadził go w zakładzie karnym na dziesięć lat⁵⁹. W realiach ZSRR były to niebagatelne kwoty. Dość powiedzieć, że po wymianie pieniędzy w 1947 r. 1 kg mięsa pierwszego gatunku kosztował 75 rub., a średnia płaca wynosiła ok. 1500 rub. (pensję wynoszącą 2 tys. rub. uważano za bardzo wysoką)⁶⁰. Należy dodać, że w przypadku wykrycia defraudacji zawsze dążono do tego, aby winny zwrócił pieniądze, jednak z różnym skutkiem⁶¹.

Kontrole partyjne pełniły funkcje analogiczne do tych, które przeprowadzano w zakładach pracy. Podstawowym celem było regulowanie i korygowanie wszelkich czynności, aby w przyszłości wykonywano je sprawnie i skutecznie. Sprawdzający mieli wykrywać nieprawidłowości i tworzyć plany naprawcze, badać, jak realizowano postanowienia i plany zawarte w preliminarzach. Kontrole audytorów pełniły więc funkcje ochronne (zapobiegające) i kreatywne (inspirujące)⁶². Starano się zredukować do minimum nadużycia i wdrażano działania służące podnoszeniu sprawności organizacji, której kultura zależała także od zachowania poszczególnych pracowników. Chociaż to trudno zmierzyć, uważam, że kultura organizacyjna rosła wraz z profesjonalizacją zarządzania. Wynikało to z długotrwałej praktyki i coraz lepszego wykształcenia pracowników partii⁶³.

W partii stworzono rozbudowany system wynagrodzeń pozapłacowych. Z Funduszu Akcji Socjalnej (FAS) korzystali wszyscy pracownicy etatowi, bez względu na miejsce

⁵⁷ Statut Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, Łódź 1969, s. 86–87.

⁵⁸ D. Stola, *Złote lata PZPR...*, s. 12–13; E. Belova, V. Lazarev, *Funding Loyalty...*, s. 97–102.

⁵⁹ E. Belova, V. Lazarev, *Selective Justice: Party Control under Stalin*, „Political, Economy, Research in Soviet Archives” 2009, nr 9, s. 7; *idem*, *Funding Loyalty...*, s. 97–102.

⁶⁰ R.G. Pichoja, *Historia władzy w Związku Radzieckim 1945–1991*, Warszawa 2011, s. 30–35.

⁶¹ E. Belova, V. Lazarev, *Why Party and How Much? The Soviet State and the Party Finance*, „Public Choice” 2007, nr 130, s. 445; *idem*, *Funding Loyalty...*, s. 100.

⁶² *Zarządzanie. Teoria i praktyka*, red. A.K. Koźmiński, W. Piotrowski, Warszawa 2000, s. 69, 192; W. Bańka, *Zarządzanie personelem – teoria i praktyka*, Toruń 2001, s. 22.

⁶³ O podniesieniu poziomu wykształcenia etatowych pracowników PZPR, a także zmianach i napięciach personalnych, jakie z tego wynikały, pisano także w zaangażowanej politycznie literaturze epoki (J. Waryk, *Linia*, Warszawa 1985, s. 103, wyd. 1 – 1966).

zajmowane w hierarchii służbowej⁶⁴. Do pensji można było otrzymać dopłatę na żłobek, przedszkole, stołówkę, wyjazdy kolonijne, wczasy itp. Istniała możliwość ubiegania się o dodatkowe świadczenia w ramach bezzwrotnych zapomóg lub o pomoc w spłaceniu kredytu dla młodych małżeństw. Z tych możliwości na jednakowych zasadach korzystali zarówno szeregowi pracownicy, jak i członkowie najwyższych władz KW. Ponadto, co bardzo ważne, partia oferowała swoim pracownikom oraz ich rodzinom możliwość leczenia się w ośrodkach zdrowia podlegających Ministerstwu Spraw Wewnętrznych (MSW). Były to dobrze wyposażone placówki niedostępne dla bezpartyjnych oraz osób niezwiązanych z tym resortem zawodowo lub przez rodzinę. Skierowania do sanatoriów dla pracowników politycznych PZPR wystawiali tylko lekarze podporządkowani MSW. Lekarze zakładowi PZPR nie mieli takich uprawnień, m.in. dlatego pracownicy polityczni masowo wybierali leczenie w placówkach MSW. Pozostałych zatrudnionych oraz rencistów i emerytów na leczenie sanatoryjne kierował Wydział Ogólny KC PZPR za pośrednictwem wydziałów ogólnych w komitetach wojewódzkich na podstawie orzeczenia lekarza z przychodni zakładowej. Liczni seniorzy partii otrzymywali dodatkowe świadczenia pieniężne za „wybitne zasługi dla ruchu robotniczego”. Ponadto mieli prawo do leczenia w ośrodkach zdrowia należących do PZPR i MSW. W razie potrzeby przysługiwały im miejsca w szpitalu i badania w laboratoriach MSW, a także refundowano im leki. Przysługiwało im również prawo do bezpłatnego otrzymywania protez zębowych⁶⁵.

W związku z tym PZPR można uznać za opiekuńczy wobec zatrudnionych uspołeczniony zakład pracy. Nie jest to spojrzenie we współczesnej literaturze przedmiotu dominujące, ale ma już pewną tradycję. Na tę kwestię na długo przed samorozwiązaniem partii zwrócili uwagę niektórzy informatorzy Radia Wolna Europa⁶⁶. Przez zdecydowaną większość okresu swojego istnienia była zakładem stabilnym ekonomicznie. Oferowała stałą umowę o pracę, pozwalała się kształcić (nie tylko ideologicznie), gwarantowała prawo do urlopów, organizowała wypoczynek pracownikom, a ich dzieciom wyjazdy kolonijne (także poza PRL), dawała pożyczki mieszkaniowe, odprawy, premie za staż pracy, rozdawała talony na samochody i co miesiąc wypłacała przyzwoitą pensję. Niewątpliwie równie ważne było to, że pracownicy aparatu partyjnego mogli leczyć się w niedostępnych dla bezpartyjnych ośrodkach zdrowia. PZPR miała ważne argumenty, zarówno materialne, jak i pozapłacowe. Te ostatnie, chociaż często niewymierne, wydają się bardzo istotne, szczególnie gdy uwzględnimy nie najlepszy stan gospodarki Polski Ludowej⁶⁷.

⁶⁴ Archiwum Państwowe w Koszalinie o/Słupsk (dalej: APS), KW PZPR, 388/1057, Protokół posiedzenia zespołu WKR PZPR w Słupsku dokonującego analizy sprawozdania finansowego z bilansu zamknięcia w KW PZPR w Słupsku, 6 II 1985 r., b.p.

⁶⁵ APBy, KW PZRP, 1935/292, Kontrola WKR PZPR w KW PZPR w Bydgoszczy, [1973 r.], k. 5–11; *ibidem*, Notatka z przeprowadzonej kontroli organizacji opieki leczniczej nad pracownikami i rencistami komitetu powiatowego w Chełmnie, [1973 r.], k. 12.

⁶⁶ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów, Archiwum Tadeusza Żencykowskiego, 350/97/2, Finanse PZPR [szczególnie notatka z 2 II 1971 r.], b.p. Za udostępnienie dokumentów z Zakładu Narodowego im. Ossolińskich dziękuję dr. hab. Mirosławowi Szumile.

⁶⁷ To, że sytuacja makroekonomiczna PRL była zła (w latach osiemdziesiątych fatalna), mieszkaniowa – wprost beznadziejna, a dostępność nawet podstawowych artykułów spożywczych znacznie ograniczona,

Struktura wydatków partii komunistycznej

Strukturę wydatków partyjnych przedstawię, wykorzystując kategorie opracowane przez jej księgowość. Dzieleno je na dwie podstawowe grupy: osobowe i rzeczowe. Łącznie w PZPR wyszczególniono jedenaście grup wydatków, podczas gdy w SED sześć⁶⁸. W PZPR były to: (1) płace, (2) inne wynagrodzenia, (3) świadczenia, (4) wydatki propagandowe, (5) wydatki szkoleniowe, (6) wydatki organizacyjne, (7) wydatki kancelaryjne, (8) wydatki ogólne, (9) wydatki na utrzymanie nieruchomości, (10) wydatki na utrzymanie środków lokomocji, (11) wydatki na zakup inwentarza i kapitalne remonty⁶⁹.

Natomiast wydatki KPZR podzielono na administracyjne (koszty bieżące), propagandę, wydatki na szkolenia i zarządzanie nieruchomościami (remonty, konserwacja itp.). Ponadto wyróżniano tzw. wydatki specjalne, których wielkość utajniano. Belova i Lazarev szacują, że stanowiły ok. 1 proc. ogólnej sumy wydatków. Wydatki przeznaczano na całą strukturę partii, poczynając od KC KPZR⁷⁰.

Analogiczne grupy wyszczególniono w SED, gdzie do podstawowych kategorii można zaliczyć wydatki osobowe (fundusz płac), propagandowe oraz na utrzymanie instytucji partyjnych (budynki, inwestycyjne, remonty). Wyróżniano także tzw. inne wydatki (m.in. na utrzymanie specjalnych linii telefonicznych SED, usługi bankowe)⁷¹.

Najważniejszą i największą grupą wydatków były te, które ponoszono na fundusz płac (osobowe). Dzieleno je na: (1) płace zasadnicze (2) dodatki specjalne (3) dodatki kwartalne (4) inne dodatki i dopłaty – np. dodatki wyrównawcze, za zastępstwa urlopowe, dla sekretarzy komitetów zakładowych (KZ), z tytułu Karty górnika, Karty rybaka i wielu innych kart, (5) nagrody⁷². W KW PZPR w Poznaniu grupa ta stanowiła aż 66,6 proc. zrealizowanego budżetu na rok 1975⁷³. Należy podkreślić, że decyzją Sekretariatu KC PZPR płace w partii – już od 1949 r. – porównywano do uposażeń osób na podobnych stanowiskach w administracji państwowej. Dzięki temu przeciętna płaca w PZPR aż do połowy lat osiemdziesiątych była wyraźnie wyższa od średniej krajowej, np. w 1967 r. było to 166 proc., a pięć lat później 148 proc.⁷⁴ Niewątpliwie stanowiło to istotny i wymierny bodziec materialny zachęcający do podjęcia etatowej pracy w struk-

potrafiliby niekiedy przyznać nawet członkowie PZPR (APG, KW PZPR, 2384/446, Protokół posiedzenia Egzekutywy KW PZPR w Gdańsku, 20 XI 1980 r., k. 78; *ibidem*, 2384/889, Zadania wojewódzkiej organizacji partyjnej, 8 IX 1980 r., k. 7–8; Archiwum Państwowe w Koszalinie (dalej: APK), KMiP w Słupsku, 645/1, Protokół I Konferencji KMiP PZPR w Słupsku, 17 XII 1960 r., b.p.).

⁶⁸ D. Stola, *Złote lata PZPR...*, s. 14; *Unabhängige Kommission...*, s. 334.

⁶⁹ D. Stola, *Złote lata PZPR...*, s. 14; por. APS, KW PZPR, 388/1042, Budżet Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Słupsku na II półrocze 1975 r., [czerwiec 1975 r.], k. 12–14.

⁷⁰ E. Belova, V. Lazarev, *Why Party and How Much?*..., s. 440.

⁷¹ *Unabhängige Kommission zur Überprüfung...*, s. 334.

⁷² AAN, KC PZPR, Fundusz płac [PZPR na 1970 r.], b.d., k. 4.

⁷³ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), KW PZPR, 4060/3460, Ogólna charakterystyka wykonania preliminarza budżetowego za 1975 r., b.d., k. 7–8.

⁷⁴ D. Stola, *Złote lata...*, s. 16–17; M. Żukowski, „Skrywana siła”..., s. 67–68; AAN, KC PZPR, VII/2, Notatka o preliminarzu budżetowym na rok 1949, b.d., k. 11–13. Nie tylko w partii zarobki wyraźnie przekraczały średnią krajową, np. w Polskim Przemysle Spirytusowym od początku lat sześćdziesiątych płaca miesięczna była od niej wyższa o 30 proc. (K. Kosiński, *Historia pijaństwa w czasach PRL. Polityka – obyczaje – szara strefa – patologie*, Warszawa 2008, s. 25).

turach partii. Uposażenie zasadnicze, dodatki specjalne i dodatki kwartalne wypłacano na podstawie tabeli płac zatwierdzonej przez BP KC PZPR.

Do świadczeń socjalnych zaliczano: (1) ubezpieczenia społeczne, (2) Fundusz Akcji Socjalnej, (3) inne świadczenia⁷⁵. W pozycji „ubezpieczenia społeczne” wpisywano środki wydatkowane na składkę Zakładu Ubezpieczeń Społecznych (ZUS) oraz zasiłki rodzinne i chorobowe, zgodnie ze stawkami opracowanymi w ZUS. Na FAS naliczono 5 proc. od wypłacanych uposażeń miesięcznych, dodatków specjalnych i kwartalnych⁷⁶. W pozycji „inne świadczenia” umieszczano np. odzież roboczą i ochronną dla pracowników fizycznych i politycznych. W 1970 r. PZPR wydała na wszystkie świadczenia kwotę 44 666 890 zł, dwa lata później 79 700 000 zł, a na koniec dekady było to już ponad 200 mln zł⁷⁷. W 1973 r. FAS w KW w Bydgoszczy wyniósł 2 011 074 zł⁷⁸.

Kolejna ważna grupa – mogłoby się wydawać, że najistotniejsza dla partii mobilizującej obywateli do budowania nowego ładu społecznego – to wydatki propagandowe: (1) plakaty, afisze, (2) broszury, uchwały – wydawnictwa drukowane, (3) koszty imprez, obchodów i dekoracji, (4) honoraria autorskie, (5) różne. W przypadku ZSRR Belova i Lazarev wskazują, że nakłady na tę grupę zmniejszono już we wczesnych lat pięćdziesiątych. Najlepsze dotychczas wyliczenia dotyczące Polski przedstawił natomiast Dariusz Stola, który dowiódł, że podobnie sytuacja wyglądała nad Wisłą. W PZPR w 1970 r. na propagandę wydano 1,5 proc. budżetu (12,5 mln zł), a w 1980 r. już tylko 0,9 proc. (25,1 mln zł). W Kraju Rad w 1938 r. propaganda pochłaniała aż 40 proc. wszystkich wydatków, w 1948 r. zaś jedynie ok. 20 proc. W 1958 r. na ten cel przeznaczono 90 mln rub., a w 1965 r. już o 1/3 mniej⁷⁹. Obniżanie wydatków na propagandę nie wynikało tylko z prostego szukania oszczędności. Obie partie, stosunkowo niewielkim nakładem, przyciągały ludzi chcących (z różnych zapewne pobudek) otrzymać legitymację partyjną. Ponadto część kosztów propagandowych partia przerzucała na zakłady pracy, które z własnych środków i własnymi siłami wykonywały różne dekoracje, afisze itp.

Do kolejnej grupy, związanej także z propagandą, należały wydatki szkoleniowe na: (1) kursy krótkoterminowe, (2) kursy długoterminowe, tj. Wieczorowy Uniwersytet Marksizmu-Leninizmu – WUML, (3) zakup i wykorzystanie pomocy poglądowych, (4) zakup książek, (5) prenumeratę czasopism i gazet codziennych, (6) doskonalenie zawodowe i ogólne. Spośród tych wydatków najważniejsze były te na szkolenia długoterminowe i WUML. Wydatki te zauważalnie się zmieniały. Znacznie wyższe (w ujęciu procentowym) były w latach pięćdziesiątych niż w późniejszych dekadach. Zda się to dobrze ilustrować „ideologiczny uwiąd i utratę ideologicznej ofensywności tej organizacji”⁸⁰. Szczególnie ucierpiała na tym praca propagandowo-ideologiczna w ośrodkach wiejskich. W ZSRR sytuacja najgorzej wyglądała w republikach azjatyckich, gdzie na prowincji tej działalności niemal zaniechano.

⁷⁵ AAN, KC PZPR, Fundusz płac [PZPR na 1970 r.], b.d., k. 11.

⁷⁶ M. Żukowski, *Dokumentacja finansowa...*, s. 229–241.

⁷⁷ AAN, KC PZPR, XXIX/44, Świadczenia, b.d., k. 11; D. Stola, *Złote lata...*, s. 58 (aneks, tab. 2).

⁷⁸ APBy, KW PZPR, 1935/292, Kontrola Wojewódzkiej Komisji Rewizyjnej PZPR w KW PZPR w Bydgoszczy, [1974 r.], k. 49.

⁷⁹ D. Stola, *Złote lata...*, s. 58 (aneks, tab. 2); E. Belova, V. Lazarev, *Secret Public Finance...*, s. 15–16.

⁸⁰ D. Stola, *Złote lata...*, s. 22; por. E. Belova, V. Lazarev, *Funding Loyalty...*, s. 42.

Dość szczegółowy podział dotyczył wydatków organizacyjnych – na wyjazdy służbowe oraz dopłaty do biletów kolejowych dla pracowników dojeżdżających do miejsca zatrudnienia (zgodnie z wydanymi w tej sprawie wytycznymi). Szczegółowa klasyfikacja wyglądała następująco: (1) koszty podróży pracowników, (2) ich diety, (3) koszty podróży i diety aktywu partyjnego, (4) przeniesienia służbowe, (5) zebrania plenarne i narady, (6) konferencje sprawozdawczo-wyborcze, (7) koszty delegacji zagranicznych. W przywoływanym już budżecie z 1970 r. wydano na te cele 42 669 692 zł (89,3 proc. zaplanowanej sumy)⁸¹.

Na pozostałe wydatki, pochłaniające wyraźnie mniejsze sumy niż wyżej przedstawione, składały się koszty kancelaryjne (m.in. opłaty telefoniczne i pocztowe, druk materiałów piśmiennych, zakup teczek do akt, zakup ołówków itp.), wydatki ogólne (cele reprezentacyjne i konsumpcyjne, tzw. łączność z zagranicą, wydatki archiwalne), wydatki na budynki (światło, opał, czynsze itp.), na środki lokomocji (materiały pędne, ogumienie i ubezpieczenia pojazdów itp.) i na nowe budynki. Aby zilustrować wspomniane kwoty, podam, że w 1970 r. PZPR nabyła jedenaście pojazdów (samochody osobowe, mikrobusy i ciężarówki)⁸². W latach siedemdziesiątych lawinowo wzrosła liczba kupowanych polskich samochodów (Fiatów 125p i Polonezów), co traktowano jako promocję rodzimej myśli technicznej. Najdroższe było pozyskanie nowych budynków – w 1975 r. wydano na ten cel 184 mln zł (w 1970 r. zaledwie 2,5 mln zł)⁸³. Zwiększały się także wydatki na inne obiekty, w tym na szybko wówczas rozbudowywaną Centralną Bazę Wypoczynkową. Był to znak czasu. W okresie rządów Edwarda Gierka na konsumpcję, rekreację i wygodę stawiano także w partii.

W zaprezentowanej strukturze wydatków jest jedna bardzo ważna, intrygująca luka – nie odnotowano wydatków na organizacje partyjne w armii, co zaskakuje. Główny Zarząd Polityczny Wojska Polskiego (WP) funkcjonował na prawach wydziału KC, a oficerowie polityczni pracowali we wszystkich rodzajach sił zbrojnych⁸⁴. Składki płacone przez członków PZPR służących w wojsku (w PRL w 1989 r. ok. 115 tys. osób)⁸⁵ trafiały do partii, a nie do Ministerstwa Obrony Narodowej (MON). Z badań prowadzonych w Polsce oraz za granicą wynika jednoznacznie, że organizacje wojskowe niezmiennie były jednym z najważniejszych źródeł finansowania partii komunistycznych⁸⁶. Jednak w budżetach partyjnych nie uwzględniono kosztów utrzymania struktur PZPR w armii. Wydaje się, że organizacje partyjne w wojsku utrzymywano z budżetu MON, co stanowiłoby kolejną ukrytą subwencję państwową, której wielkość byłoby niezmiernie trudno oszacować zgodnie z wymogami warsztatu historyka.

Oficjalny koszt utrzymania partii można odnieść do Produktu Krajowego Brutto (PKB) i wydatków państwa na różne cele. W ZSRR wydatki partii (udokumentowa-

⁸¹ AAN, KC PZPR, XXIX/44, Bilans i rachunek wykonania budżetu PZPR za 1970 r., b.d., k. 17; APS, KW PZPR, 388/1042, Wytyczne dla realizacji budżetu [KW PZPR w Słupsku] na II półrocze 1975 r., b.d., k. 6–7. W 1970 r. wszystkie KW w PRL przyjęły łącznie 195 delegacji zagranicznych.

⁸² Zakupiono m.in. wołgę (4 259 280 zł), warszawę (2 684 450 zł) i stara (228 500 zł (AAN, KC PZPR, XXIX/44, Zakup środków lokomocji [1970 r.], k. 31).

⁸³ D. Stola, *Złote lata...*, s. 25.

⁸⁴ *Statut Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*, Warszawa 1969, s. 121–122.

⁸⁵ S. Reperowicz, *Spotkanie w KC PZPR*, „Trybuna Ludu”, 14–15 X 1989.

⁸⁶ D. Stola, *Złote lata...*, s. 45; M. Żukowski, *Finansowe i ideologiczne...*, s. 113–114; E. Belova, V. Lazarev, *Secret Public Finance...*, s. 13, 24.

nie zapisami budżetowymi) nie przekraczały 1 proc. oficjalnego PKB (np. w 1955 r. 0,36 proc. PKB). W tym samym czasie na NKWD przeznaczano 12,6 proc. PKB. Procentowo wydatki partii nie wydają się przesadnie wielkie, ale gdy zestawia się je z oficjalnymi danymi dotyczącymi administracji rządowej, wrażenie się zmienia. Okazuje się, że podobnie jak w PRL lepiej płaciła partia niż radziecka administracja. Badacze porównali wydatki na jednego zatrudnionego⁸⁷. I tak w 1940 r. na statystycznego pracownika partii wydawano o 53 proc. więcej niż na jego kolegę z administracji państwowej, w 1955 r. było to 50 proc., a w 1965 r. już 127 proc. W pierwszym roku rządów Leonida Breżniewa na jedną osobę w KPZR wydawano średnio 19 880 rub., a w administracji tylko 8767 rub. (tj. 2,27 razy mniej!). Trzeba pamiętać, że w wyniku szczegółowej analizy prezentowany obraz nieco się zmienia. Ponadto wydatki w poszczególnych republikach mogły się różnić. Na przykład w 1948 r. najwięcej na jednego członka partii wydawano w republikach nadbałtyckich, gdzie upartyjnienie społeczeństwa było najniższe (średnia dla ZSRR 25 osób na 1 tys., a w krajach nadbałtyckich od 6 do 13 na 1 tys.). W zbliżonym okresie wydatki KC w Gruzji, Azerbejdżanie czy Armenii były od dwóch do czterech razy niższe od średniej krajowej⁸⁸.

W Polsce komuniści szybko zadbali o zapewnienie sobie godziwego wynagrodzenia. W styczniu 1949 r. ich uposażenia ściśle powiązano z najważniejszymi stanowiskami w aparacie państwowym. Kolejnymi normatywami partyjno-państwowymi, które ukazywały się jeszcze w latach osiemdziesiątych, prawie sankcjonowano uprzywilejowaną pozycję elity partii komunistycznej oraz satelickich stronnictw politycznych⁸⁹. W 1949 r. na mocy decyzji Sekretariatu KC PZPR pensja zasadnicza I sekretarza KW została zrównana z pensją zasadniczą wojewody (43 160 zł netto), natomiast pensja I sekretarza KP – z zasadniczym uposażeniem starosty (maksymalnie 20 550 zł netto)⁹⁰. Był to krok ważny i brzemienny w skutki, gdyż wzrost pensji w administracji PRL automatycznie przekładał się na podwyżki w partii (np. przy okazji waloryzacji inflacji). Rezultaty takiej polityki okazały się fatalne pod koniec istnienia PRL, gdy rząd nie potrafił sobie poradzić z hiperinflacją. Jednak do tego czasu wspomniany mechanizm był dla pracowników partii korzystny. Warto zauważyć, że na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych I sekretarz KW zarabiał więcej niż np. profesor na uniwersytecie, prezes i pierwszy prokurator Sądu Najwyższego czy dyrektor dużego szpitala wojewódzkiego⁹¹. W 1949 r. średnia płaca niewykwalifikowanego pracownika zakładów włókienniczych wynosiła ok. 20 tys. zł (12 godzin dziennie). W tamtym czasie w PZPR tyle płacono bibliotekarzom, a niewiele mniej otrzymywali magazynierzy (18 tys. zł) i pomocnicy

⁸⁷ E. Belova, V. Lazarev, *Why Party and How Much...*, s. 442–443.

⁸⁸ *Iidem*, *Funding Loyalty...*, s. 42.

⁸⁹ D. Magier, M. Żukowski, *Pracownicy etatowi Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w świetle wybranych normatywów partyjno-państwowych z 1949, 1972 i 1983 roku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2013, t. 9, s. 369–393.

⁹⁰ Decyzję o powiązaniu wysokości pensji aparatu PZPR z zarobkami w administracji państwowej podjęli na posiedzeniu Sekretariatu KC Bolesław Bierut, Jakub Berman, Józef Cyrankiewicz, Henryk Świątkowski, Roman Zambrowski i Aleksander Zawadzki (AAN, KC PZPR, VII/2, Notatka o preliminarzu budżetowym za rok 1949, 6 I 1949 r.).

⁹¹ M. Żukowski, *Finansowaja ekonomika...*, s. 77–79.

szoferów (do 16 tys. zł)⁹². W połowie lat siedemdziesiątych pensja statystycznego aparatczyka była mniej więcej o połowę wyższa od średniej krajowej⁹³. W 1980 r. I sekretarze KW zarabiali (pensja zasadnicza) 9 tys. zł, sekretarze 7 tys. zł, I sekretarze KM 5600 zł, a referenci zatrudnieni w KW 3500 zł (bez dodatków)⁹⁴. W 1980 r. przeciętne wynagrodzenie w kraju wynosiło 5789 zł (np. 4824 zł w leśnictwie, 6123 zł w transporcie, 4865 zł w oświacie)⁹⁵. W 1983 r. naczelnik Wydziału III Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Toruniu zarabiał łącznie ok. 11 700 zł (pensja zasadnicza – 8600 zł). Tymczasem samo uposażenie zasadnicze I sekretarza KW wynosiło 17 tys. zł⁹⁶. Należy pamiętać, że każdorazowe obliczenie tego, ile dokładnie zarobił w danym miesiącu konkretny pracownik partii, wymaga skrupulatnej analizy. Na przykład w 1970 r. płace zasadnicze wypłacano 12 749 osobom (najwyższa płaca 3 tys. zł, najniższa 850 zł, tj. 3,5 razy mniej, a średnia 1932 zł), ale dodatki specjalne otrzymywało przeciętnie 8924 pracowników (średnia wysokość dodatku specjalnego – 1360 zł), a dodatki kwartalne przyznano 8757 aparatczykom (najwyższy 6 tys. zł, najniższy 600 zł, a średnia 1174 zł). W sumie wysokość funduszu płac wyniosła wówczas 493 065 449 zł. Ogółem wydatkowano 847 183 022 zł (95,9 proc. sumy preliminowanej) przy wpływach wynoszących łącznie 1 038 550 350 zł (117,6 proc. sumy preliminowanej)⁹⁷. PZPR obracała dużymi kwotami – np. w 1980 r. nakłady ponoszone na utrzymanie całego aparatu partyjnego pozwoliłyby o 1/3 zwiększyć zatrudnienie w szkolnictwie⁹⁸.

Podsumowanie

Analiza funkcjonowania PZPR jest istotna dla lepszego poznania partii komunistycznych i najnowszych dziejów Polski. Jest to tym ważniejsze, że do 1990 r. nie można było w PRL prowadzić na ten temat badań spełniających wymogi warsztatowe. Zdarzało się, że pod rządami partii komunistycznych (nie tylko w Polsce) dokumentację odnoszącą się do gospodarki finansowej niszczone, często na ustne polecenie władz partyjnych. Ocalałe świadectwa umieszczano w trudno dostępnych archiwach partii⁹⁹.

W Polsce Ludowej nie opracowano kompleksowych rozwiązań prawnych, które regulowałyby funkcjonowanie systemu politycznego. Nie korzystano ze standardów przyjętych w państwach demokratycznych, gdzie pojawiła się idea finansowania partii z budżetu państwa przy zastosowaniu czytelnych i jawnych procedur¹⁰⁰. Takie trans-

⁹² *Rocznik statystyczny 1948*, Warszawa 1949, s. 136–137; APG, KW PZPR, 2384/10832, Uposażenie pracowników KW PZPR, [1949 r.], k. 6.

⁹³ D. Stola, *Finanse PZPR w jej ostatnich latach...*, s. 138.

⁹⁴ APS, KW PZPR, 388/1050, Projekt preliminarza budżetowego na 1981 r., b.d., k. 6–8.

⁹⁵ *Rocznik statystyczny 1985*, Warszawa 1986, s. 159, 160.

⁹⁶ AIPN, 0604/1507, Akta osobowe Ścisiek Bogdan, k. 230–231; APS, KW PZPR, 388/1057, Płace zasadnicze pracowników politycznych i administracyjnych (stan na 1 X 1983 r.), k. 158.

⁹⁷ AAN, KC PZPR, XXIX/44, Bilans i rachunek wykonania budżetu PZPR za 1970 r., b.d., k. 2–4.

⁹⁸ D. Stola, *Złote lata...*, s. 5.

⁹⁹ K. Kaplan, *Majetkove zdroje KSC v letech 1945–1952*, Praha 1993, s. 80.

¹⁰⁰ I. van Biezen, P. Kopecký, *Public Funding, Public Regulation and Rent-Seeking in Contemporary Democracies*, „Party Politics” 2007, t. 13, nr 2, s. 238; J. Zakrzewska, *Status prawny partii politycznych Europy Zachodniej*, „Państwo i Prawo” 1974, z. 2, s. 52–59.

parentne przepisy byłyby jednak dla PZPR niekorzystne i władze partyjne nie podniosły tego problemu aż do przegranych wyborów w 1989 r.¹⁰¹ W świetle współczesnych badań pojawiające się w prasie i dokumentach partyjnych tamtego okresu wyjaśnienia dotyczące finansowania PZPR nie mogą zostać uznane za wystarczające.

Budżety partii komunistycznych konstruowano na bazie szczegółowych opracowań i sprawozdań. Wgląd w dokumentację miało bardzo wąskie grono zaufanych osób. Budżetu PZPR nie znali ani jej szeregowi członkowie, ani bezpartyjni. W roku budżetowym na różnych szczeblach struktury partyjnej przeprowadzono liczne kontrole, także niezapowiadane. Winnych zaniedbań, nadużyć lub malwersacji karano. Komitety musiały dostosować swoje wydatki do tego, jakie otrzymały środki. Aby w zatwierdzonym preliminarzu można było wprowadzić jakąkolwiek korektę, należało uzasadnić jej konieczność, a następnie uzyskać zgodę władz zwierzchnich. W partiach komunistycznych wzywano, aby realizować racjonalną gospodarkę materiałową, nie marnować środków i szukać oszczędności. Jednak w razie potrzeby środki na ponadplanowe wydatki zawsze przesyłano. Bezsprzecznie najważniejsze i największe były wydatki osobowe. Najwięcej środków pochłaniał fundusz płac, który najczęściej stanowił wyraźnie więcej niż połowę wszystkich wydatków. Stanowiło to dla budżetu duże obciążenie, z którym partia w drugiej połowie lat osiemdziesiątych nie potrafiła już sobie poradzić. Uważam, że jednym z powodów zachodzących wówczas zmian (samolikwidacja PZPR) była niemożność dalszego finansowania tak dużej i drogiej w utrzymaniu struktury.

Ciekawe i znaczące jest to, że w PZPR i KPZR na propagandę przeznaczano relatywnie niewielkie środki, które konsekwentnie redukowano. Należy podkreślić, że jednocześnie inne wydatki, choćby kancelaryjne, wolno, ale zauważalnie rosły. Na przykład w połowie lat siedemdziesiątych KW w Poznaniu wydał na druki i materiały piśmienne, opłaty pocztowe i telefoniczne oraz konserwację maszyn biurowych 2 037 739 zł, a na całą działalność propagandową 615 611 zł¹⁰² (30,2 proc. wydatków kancelaryjnych). Podobnie proporcje te w 1976 r. kształtowały się w KW w Słupsku (34,2 proc.)¹⁰³. Z biegiem lat partia traciła ideowe oblicze, stając się skomplikowaną machiną biurokratyczną.

Partie komunistyczne swoją politykę budżetową prowadziły tak, że obecnie na podstawie zachowanej dokumentacji nie można ustalić, które obiekty budowlane (lub jaką ich część) oraz ruchomości zakupiono ze składek członkowskich, a które z pieniędzy publicznych. Legalne i łatwo dostępne w PRL materiały partyjne, takie jak statuty, zawierały informacje bardzo ogólne i – jak wynika ze współczesnych badań – niepełne, gdyż zasadniczym źródłem finansowania PZPR były dotacje z budżetu państwa. Od 1973 r. pieniądze zaczęła przekazywać partii RSW „Prasa–Książka–Ruch”, co niewiele zmieniło. Bez wątpienia w przypadku PZPR największe znaczenie miały tzw. zewnętrzne źródła finansowania. Cały mechanizm skonstruowano tak, aby PZPR utrzymywała się z publicznych środków bez żadnej kontroli ze strony aparatu państwowego. W przypadku spółdzielni wydawniczej wprowadzono dodatkowe zabezpieczenie interesów partii –

¹⁰¹ Na przykład: *Wybory dokonują się każdego dnia!*, „Trybuna Ludu”, 2 X 1989; A. Mikłaszewicz, *Koniec podejrzliwości*, „Trybuna Ludu”, 6 X 1989.

¹⁰² APP, KW PZPR, 4060/3460, Zestawienie zbiorcze wykonania preliminarza budżetowego na 1975 r., k. 6.

¹⁰³ APS, KW PZPR, 388/1043, Budżet KW PZPR w Słupsku w 1976 r., b.d., k. 22.

w 1958 r. prawo zmieniono tak, że członkami RSW mogły zostać tylko organizacje społeczne odwołujące się wprost do ideologii marksizmu-leninizmu oraz sama PZPR, która tę spółdzielnię *de facto* kontrolowała¹⁰⁴. Było to możliwe, ponieważ w systemie komunistycznym spółdzielczość w dużym stopniu pozostawała fikcją, co PZPR potrafiła wykorzystać.

Trzeba podkreślić, że władze PZPR dbały o to, aby swoich pracowników odpowiednio wynagradzać. Jak na standardy państwa socjalistycznego, zarobki były wysokie. Zatrudnionym oraz ich rodzinom zapewniano także liczne świadczenia socjalne. W miarę możliwości stwarzano im komfortowe warunki pracy i wypoczynku. W ten sposób starano się zaspokoić naturalną u każdego człowieka potrzebę bezpieczeństwa materialnego. Pensje aparaczyków były wysokie, podobnie jak średnia wydatków na jednego pracownika. Już w pierwszych latach istnienia PZPR osoby zajmujące w niej kluczowe stanowiska zostały oficjalnie zaliczone do grona najważniejszych osobistości w systemie politycznym. Wszystko to tworzyło dość spójny system, za którego pomocą zachęcano do wstępowania do PZPR i podejmowania pracy zawodowej na rzecz partii. Dobrobyt etatowych funkcjonariuszy partii był ściśle związany z jej stabilnością finansową, a wpływ PZPR na społeczeństwo w dużej mierze zależał od jakości pracy aparaczyków.

Na koniec warto przypomnieć, że ugrupowania komunistyczne nie podlegały kontroli aparatu państwowego, funkcjonowały niejako poza państwem. W praktyce nie określono, za pomocą jakich metod partia może działać ani jakie są jej kompetencje. Komuniści traktowali ustanowiony przez siebie ład prawny, w tym ustawę zasadniczą, bardzo instrumentalnie. Finansowanie PZPR było *de facto* jej wewnętrzną, utajnioną sprawą i nie podlegało żadnej zewnętrznej kontroli aż do 1990 r.

Słowa kluczowe: Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, finanse PZPR, budżet PZPR, preliminarz PZPR, gospodarka finansowa PZPR, pieniądze polityczne PZPR

Marcin Żukowski (ur. 1977) – historyk, absolwent Wydziału Filologiczno-Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Związany z Instytutem Historii Polskiej Akademii Nauk. Jego zainteresowania badawcze to dzieje ruchu komunistycznego, struktury, kadry i funkcjonowanie PZPR, analiza porównawcza finansowania partii politycznych w różnych systemach politycznych. Autor kilkudziesięciu artykułów naukowych w Polsce i za granicą, recenzji, haseł encyklopedycznych, tekstów popularnonaukowych, współorganizator dwóch konferencji naukowych (w tym międzynarodowej). Członek centralnego projektu badawczego IPN „Struktury i działalność PZPR”, współzałożyciel i sekretarz rocznika naukowego „Komunizm: System – Ludzie – Dokumentacja”. Wydał książkę *Elity komunistyczne w Polsce* (Warszawa–Lublin 2015, wraz z Mirosławem Szumiłą). Pod kierunkiem prof. dr. hab. Dariusza Stoli przygotowuje rozprawę doktorską na temat finansowania PZPR w latach 1948–1990 (IH PAN).

¹⁰⁴ Raport z likwidacji Robotniczej Spółdzielni Wydawniczej..., s. 11.

Communist party budget (planning, expenses, control) on the example of Polish United Workers' Party

Polish United Workers' Party was the core of the political system of the People's Republic of Poland. It managed the large state administration, sought to oversee the public life of citizens and was part of the international communist movement. Therefore, identifying mechanisms governing the Polish United Workers' Party is important not only for understanding the history of the party itself. It also allows for a deeper (multi-dimensional) knowledge of the history of People's Republic of Poland. The article deals with methods of financing Polish United Workers' Party developed by communists and still poorly known. It focuses on procedures related to budget planning, expenditure groups and different aspects of monitoring the implementation of budget plans. The author did not limit himself to reproducing the mechanisms showing how strongly centralized the group was. Based on a broad query he presented a number of significant estimates indicating the material costs of maintaining Polish United Workers' Party. In order to get a broad comparative background, he also analysed the data on the finances of Communist Party of the Soviet Union and Socialist Unity Party of Germany, almost unknown in historiography. This way the reader can learn selected aspects of financing Polish United Workers' Party and see where and to what extent they were similar to communist parties ruling in the Soviet Union and East Germany.

Key words: Polish United Workers' Party (PZPR), Polish United Workers' Party finances, Polish United Workers' Party budget, Polish United Workers' Party estimates, Polish United Workers' Party financial economy, Polish United Workers' Party political money